

Átfogó nemzetközi szamizdatkiállítás nyílik a Millenáris Parkban február 2-án. A vándortárlatot 2000 őszén a brémai egyetem Kelet-Európa-kutató Intézete rendezte először Berlinben, majd Prágában, Brüsszelben is. Rajk László, a kiállítás arculattervezője szerint szomorú, hogy csak tizennégy évvel a rendszerváltás után kerül sor erre. Számára az is meglepő, hogy a Nemzeti Múzeum újkori történeti tárlatán az MDF alapító okirata őrzi a szamizdatmúltat. **PITROLFFY TAMARA**

írása.

Öt évvel ezelőtt kérték föl Rajk László építész-díszlettervezőt – az ellenzék egykori harcosát – a nemzetközi szamizdatkiállítás arculattervezésére. Meséli, amikor vállalta, azt hitte, neki már nem lehet újat mutatni. Aztán meglátta a szovjet szamizdatkultúra relikviáit, és öszszeszerült a gyomra: „A megsárgult, gyűrött papírlapokon 1930-as dátum állt. Reményvesztett művészek indigóval és tintával másolták a betiltott verseket. Sok-

„Mivel demokratikus viszonyokat és piacgazdaságot szeretünk volna Magyarországon, igyekeztünk minél több »piaci elemet« működtetni a szabad gondolatok terjesztése terén is. Néhány évnek el kellett telnie, mire kiderült, hogy e téren is van megoldás: állami vállalatoknál dolgozó nyomdászok jelentkeztek, akik fizetésért hajlandóak voltak kinyomtatni szamizdatjainkat. Persze különös, egy kicsit sántító »piacgazdaság« volt: a nyomdászok valószínűleg lopták a papírt, a festékeket, a könyvkötő anyagokat. Noha a szabadságért dolgoztak, számukra az ezért kapott kereset egyáltalán nem volt mellékes, mi pedig végre át tudtuk törni a gépeléssel elérhető maximum száz-százötven darabos »bestsellerpéldányszámot«.”

(Részlet Demszky Gábor, az egykori AB szamizdat kiadó alapítójának, Budapest főpolgármesterének írásából, amely a Földalatti vonalak című kötetben jelent meg.)

A TILTOTTAK tárlata

szor életükkel fizettek bátorságukért.”

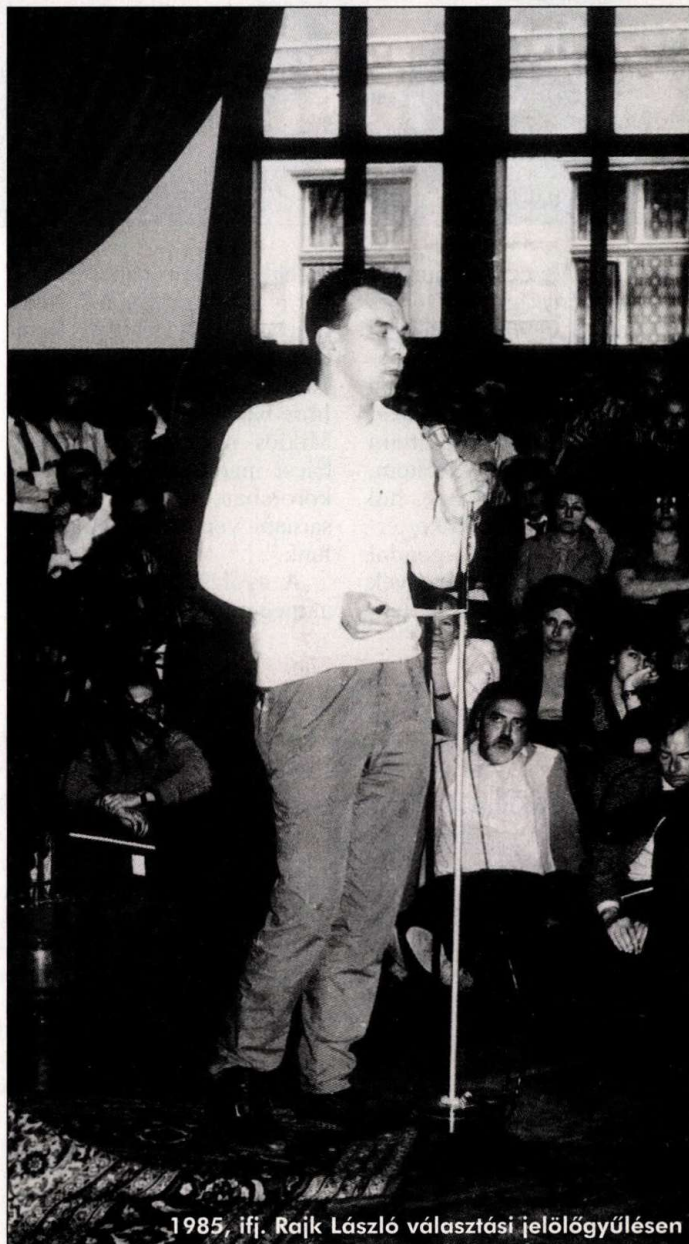
A szamizdat mint szó és fogalom alighanem Nyikolaj Glazkov orosz költő negyvenes évekbeli megjelöléséből ered. Nem jelentethette meg verseit. Ezért géppel írt versesfüzeteinek címlapján jelezte: „szamszebjaidat” – vagyis: saját kiadás.

Magyarországon a szamizdat hamar a Kádár-rezsim szellemi „árnyékirodalma” lett. A rendszer hallgatásra kényszerített művészei saját hálózatokat, kiadókat, közöniséget teremtettek. „Senki sem indult ellenzékiné. Csakhogy a művész mindig új utakat keres, szabadon gondolkodik, a káderek viszont nem tűrték ezt, igyekeztek megfélemlíteni a lázadókat. Szigorúan őrködtek felettünk” – mondja Rajk.

Annak idején először Kenedi János történész hívta őt, akad-e cenzúrázott munkája. Rajk tanulmánya az első, Profil című gépelt szamizdatantológiában jelent meg. A nevet fricskának szánták, utalva arra: nemkívánatos szerzők, könyvek, cikkek esetében így szólt a központi elutasítás: „Nem illik a profilunkba.”

PARTIZÁNLET

A kormány akkor bugyuta, önmegsemmisítő politikát folytatott, és a tiltással maga ellen fordította azokat is, akik egyébként nem voltak rendszerellenesek vagy akár poli-

1985. ifj. Rajk László választási jelölőgyűlésen

tikushajlamúak, véli Rajk. Egyik festő barátja például elmondta, soha nem lett volna ellenzéki, ha hagyják alkotni. Amúgy az elnyomás „előnye” az lett, hogy a művészek gyorsan egymásra találtak.

„Zseniális művek születtek elképesztő körülmények között. A nyomda- és írógépeket ellenőrizte a BM, lehallgatták az alkotókat, házkutatásokat tartottak náluk. Az efféle partizánlet romanti-

kája azonban sokakat elvakított, feledtetve velük a minőségorientált kritikát. A tiltás értékmérő lett, noha nem művekre, hanem személyekre vonatkozott” – említi Rajk.

Ifjú építészként részt vett avantgárd színházi törekvésekben és a Szegényeket Támogató Alap (Szeta) munkájában. Az illegálisan működő, írókból, szociológusokból álló civil szervezet szálla volt a hatóság szemében. A Kádár-éra korifeusai ugyanis azt hir-

1986, titkos megemlékezés ötvenhatra (Göncz Árpád, Mécs Imre, Hajdu Tibor, Vásárhelyi Miklós, Litván György, Széll Jenő)

dették: a szocializmusban nincs szegénység. Rajk – más szétasókkal együtt – szakmai tiltólistára került. Munkahelyén, az Ipartervnél lassan már csak lakásfelújításokat osztottak rá: „Kopogtattam öreg néniknél, méricskéltem, mennyi a törött csempé, hol dugult el a lefolyó. Akkor értem a tűréshatárhoz” – gondolt vissza Rajk. A hetvenes évek végére afféle összekötő lett,

családja révén kapcsolatban állt a „nagy öregekkel”, őket igyekezett összehozni fiatal barátaival: „Csak mostanában kezdek Nagy Imrét mondani Imre bácsi helyett. Vásárhelyi Miklós nekem örökre Miki bácsi marad, hiszen gyermekkoromban Vásárhelyiek vásárnapi vendégek voltak nálunk.”

A nyolcvanas évek elején a megerősödött ellenzék rá-

jött: nem elegendő írásokat csak egymásnak küldözgetni. „Szükségünk volt egy szélesebb körre. Amikor a Beszélőt elindítottuk, az impresszumra kiírtuk lakcímünket, telefonszámunkat. Bárki elérhetett bennünket” – mondja Rajk.

Voltak persze, akik óvták volna a merészebbeket: ne nagyon ugráljanak, csak rontanak a helyzeten, veszeljéztetik a kultúrpolitika viszonylagos liberalizmusát. Akad-

tak más taktikai megfontolások is: „Csoóri Sándor például nem értett egyet azzal, hogy könyvet, periodikát, pláne folyóiratot adjunk ki. Félt, hogy ezzel megfojtjuk magunkat. Azt akarta, elégedjünk meg a kevesebbrel, tiszteljük a tabukat. De a mi generációnk nem akart lát-szatsmegbeszéléseket a hatalommal. Demokratikusan szerveződöttünk, kizárólag a

demokrácia törvényeit fogadtuk el” – jegyzi meg Rajk.

Lakásán nyílt meg az első szamizdatbolt, társai Rajk-butiknak keresztelték. „Nem azért vállaltam, mert én voltam a legbátrabb. Hanem mert azt gondoltam: a Rajk név ideig-óráig védernyőt tarthat fölénk.” A „türelemnek” azonban ’82 decemberében vége szakadt: a rendőrség több razzia után felszámolta a butikot. Ám a szamizdat forgalmát már nem tudták ellenőrzésük alatt tartani.

ÚJ NYILVÁNOSSÁG

Időközben aki adott magára, szamizdatot olvasott. Divatkönyv lett Szász Bélának, a Rajk-per túlélőjének Minden kényszer nélkül című könyve, vagy Bill Lomax Magyarország 1956-ja. A történelem volt a legsikeresebb téma: a sztálinizmust, az 1956-os forradalmat és a megtorlást elemző művek, memoárok.

Haraszi Miklós így ír a folytatásról egyik visszaem-

NYITOTT ASZTALFIÓK

A magyar szamizdat – kéziratos, illegális irodalom, második nyilvánosság – voltaképpen védekezési reflexből jött létre. Az izgatási gumiparagrafus ugyanis példányszámtól és bizonyos fokig tartalomtól függetlenül elvileg bűncselekménynek minősíthetőt bármely publikálatlan írást, amelyet nem kulcsra zárt asztalfiókban vagy páncélszekrényben tároltak. Haraszi Darabér-perében (1973), majd a Konrád-Szelényi-kézirateljárás (1974) kapcsán a hatóság annak próbálta elejét venni, hogy a szerzők lektorokon kívül másoknak is megmutassák kiadatlan műveiket. A törvény kétségkívül alkalmas volt erre, ám a viszonylag szabad szellemi légkör már nem.

Ezért döntött úgy néhány filozófus, szociológus és író – Bence György és Kis János baráti köre –, hogy, jelképesen szólva: kinyitja az asztalfiókot, és „hozzáférhetővé teszi” műveit, vagyis tudatosan ki-

meríti az említett törvénycikk tartalmát. Nekik lett igazuk: a kéziratos irodalmat, a szamizdatot rendőri eszközökkel – házkutatások, kihallgatások, elkobzások és pénzbüntetések révén – nem sikerült többé kiszorítani a szellemi életből.

A kezdeti időszak (1976–1981) médiuma az írógép, atyamestere pedig Szi-szüphosz volt. A legvékonyabb géppapír indigóval együtt maximum hét példányt tett lehetővé, a hetediket már inkább értelmezni, mint olvasni lehetett. Másolókészüléke kizárólag az intézményeknek volt, s ott is többnyire zárt helyiségben őrizték ezeket. E „Gutenberg előtti” állapotokhoz képest a korai szamizdat jelentős teljesítményekkel állt elő. 1977-ben Kovács András körkérdest intézett nemzedéktársaihoz: hogyan viszonyulnak a marxi hagyományhoz. Az egybegyűlt húsz válasz – spektrumuk a marxizmus vállalásától annak teljes elutasításáig terjedt – az ellenzéki ér-

telmiség viszonylag szűk köréhez jutott el. A Kornis Mihály szerkesztette „Napló” viszont – amely három példányban vándorolt szerzőtől szerzőig, és hólabdaserűen gyarapodott – kulturális szenzációszámba ment, afféle többéves „csittvári krónika” versekkel, újságkivágásokkal, hivatalos dokumentumokkal, vitacikkekkel és levelekkel.

Említendő a magányos farkasok: Libertarius (Szalai Pál) több mint kétszáz oldalas kortörténeti elemzésével és Zsille Zoltán harcias szociológiai tanulmányaival – némelyiknek már címe – (mutatóban: „Kurva anyját a vasútnak!”, „Kurva anyját a vendéglátóiparnak!”) jelezte, hogy a szerző eleve lemondott a nyomdafestékről. Ma már könyvészeti ritkaság Farkas Péter és Németh Gábor Szféra című irodalmi folyóirata, valamint az a néhány géppel írott lap, amely Konrád Városalapítójának és Károlyi Mihály emlékiratainak kicenzúrázott ré-

szeit tartalmazta a könyvbe beragaszthatóan.

Két monstre vállalkozás kötődik a hőskorszakhoz: a Kenedi János szerkesztette „Profil” (1978): nem közölt cikkek, versek és tanulmányok nyolcszáz oldalas antológiája, amelyet előre megbeszélt időpontban magánlakásokon lehetett olvasni, valamint a Bibó-emlékkönyv (1980), amelyben nyolcvan felkért szerző közül hetvenhatan – köztük Kossuth-díjasok és párttagok – vállalták a közreműködést. Jóllehet, technikai okokból ez is exkluzív olvasmány maradt, közzétételét a központi bizottság részletes elemzésre méltatta – melleseleg ez (az úgynevezett Knopp-jelentés) volt az első kiszivárgott titkos párt dokumentum –, s a szamizdat hamarosan átvette „gépi terjesztésre”.

Technikailag a fordulatot ’81 ősze hozta meg, amikor Demszky Gábor lakáspremierén mutatta be az AB Független Kiadó első termékét, Petri

1982, Bem-szobor, szolidaritási tüntetés a gdanskiak mellett
(Donáth Ferenc, Sós Vilmos, Kovács Mária, **Eörsi István**, Bence György, Kozák Gyula)

lékezésében: „Amikor titkos ellátórendszert állítottunk a butikszerű terjesztés helyébe, Demszky és társai címen hatunk ellen a rendőrség megindította egy szamizdatper előkészületeit. Az új nyilvánosság azonban készen állt a próbatételre, s ez megtette hatását. »Nem gyártunk mártírokat« – döntött végül a nyilvános per ellen 1983-

ban az MSZMP Politikai Bizottsága.”

Rajk László azt is mondja, ahogy közeledett a rendszer összeomlása, változott a korábban inkább érzelmi alapú

ellenzékiesség, s politikai erővonalak alakultak aszerint, ki miként akar demokráciát építeni: „Sokszor halljuk, a rendszerváltáskor esett szét az egységes ellenzék. Ez le-

különböző országok között, amilyenre ma is szükség volna.

Rajk szerint még sincs értelme a múlton merengeni: „Ha Adam Michnikkel, a lengyelek legnagyobb ellenállóival találkozom, már nem a szocializmust szidjuk. Ma arról vitázunk, hogy ő szereti Bush elnököt, én pedig nem.”

György Örökhétfő című verseskötetét (600 példány szita-nyomással), majd – úgyszólván a lengyel szükségállapot kihirdetéséhez időzítve – megjelent a Beszélő első száma. Ára 60 forint volt, a Kortársnak többszöröse, a Gellért Szállóban kapható Spiegelnél azonban olcsóbb. Tipikus nonprofit vállalkozás.

A nyolcvanas évek szamizdatja nemcsak műszakilag, atmoszferikusan is különbözik a korábbiától. Ekkor már sok és sokféle civil szervezet működik (a Szegényeket Támogató Alap, katolikus bázisközösségek, a tiltott irodalmat árusító „Rajk-butik”, a metodisták, a Dialógus békecsoport, a Kelet–Nyugati Párbeszéd, a Duna Kör satöbbi). Ugyanakkor létrejön a politikai indíttatású művészavantgárd (Molnár Tamás Inconnu-je), több kiadó és folyóirat alakul, Krassó György Magyar Októbere, Nagy Jenő Demokratája, Modor Ádám Katalizátora, akadnak egyszemélyes publicisztikai intézmények (Gadó György), vannak konspirált, ezért névtelen nyomdászok (Orosz István), önkéntes Orwell- és

Koestler-fordítók (Kálmán György, Lukin Gábor, Nové Béla). A lista persze nem teljes, és még kevésbé „futottak még” szándékú, inkább arra utal, hogy a cenzúramentes szabad írás és olvasás minimális program volt: a szamizdat tábora osztódással szaporodott. Az egykori második nyilvánosság nem egy liberális irányzat, hanem a szabad sajtó és könyvkiadás előzménye.

Talán ezért mondanám némi nosztalgiával, hogy színesebb, szabadabb és kellemesebb volt a mainál. Színesebb, mert kölcsönös becsületsértések nélkül is kiderült belőle, kinek mi baja a másikkal. Szabadabb, mert benne a szerző bármilyen lehetett, és pártállásáról nem kellett számot adnia. És kellemesebb, mert ráadásul még tilos is volt.

.....

Közhelyszinten mindig sejtettük, hogy a jelen nem egyéb, mint híd a múlt és a jövő kö-

zött. Most azonban meglepetés ért bennünket. Nem sokkal fenti cikk megírása után az MTV2 kétrészes műsorban emlékezett meg a Beszélő című folyóiratról (Szamizdatos évek, Az utókor hajlamos elfeledkezni a közkatonákról. 109, illetve 105 perc). A Gulyás János által rendezőként, az egyébként önmagát is meginterjúvoló Modor Ádám által szerkesztő riporterként jegyzett dokumentációban főleg a demokratikus ellenzék technikai apparátusának munkatársai szóltak meg, míg olyan ma is ismert közszereplők, mint Demszky Gábor, Kis János, Haraszi Miklós és mások nem voltak hajlandók kamera elé állni.

Hogy miért, az nagyjából kiderül az adásból, valamint az azt követő, Betlen János által igen korrekt módon vezetett Záróra-vitából. Modor, aki egyebek között a Vasárnapi újságban már korábban frontális támadást intézett a valamikori

ellenzék ellen, ezúttal is hű maradt önmagához: a (konspirált) nyomdászok, terjesztők és idézett más kortanúk – köztük Horváth József, a III/III-as egykori főnöke – oly mértékben „deheroizálták” a Kádár-éra opponenseit, hogy a kész műsor némely résztvevőjét is sikerült meglepniük a 1997 és 2003 között készült végtermékkel. Szilágyi Sándor például nyilvánosan tiltakozott azellen, hogy a továbbiakban a vele készült interjú sugároz- zék. Az érintett szereplőket – így Kőszeg Ferencet – ugyan- is nem szembesítették a Beszélő-kört ért súlyos vádakkal (a szamizdat „monopolizálása”, az anyagi eszközök igazságtalan elosztása, kínos lebukások stb.), de még a kritikus résztvevők, így Orosz István sem tudta maradéktalanul elfogadni a Gulyás–Modor- képletet.

Ami a jövőt illeti, itt aligha- nem időzítéssel van dolgunk: február elején a Millenáris Parkban nyílik meg a kelet-közép-európai szamizdatot ismertető kiállítás.

DALOS GYÖRGY